

Andriej Mielkow

Instytut Współczesnych Badań Humanistycznych w Moskwie

ORCID: 0000-0002-9280-6495

Język staro-cerkiewno-słowiański w Kościele i kulturze narodów słowiańskich

Church Slavonic language in Church and culture of Slavic peoples

Abstrakt

Artykuł szczegółowo opisuje historię misji morawskiej świętych Cyryla i Metodego oraz historię tworzenia alfabetu słowiańskiego, a także przedstawia najważniejsze momenty zwrotne w procesie powstawania pisma słowiańskiego w Bułgarii, Polsce, Czechach i na Rusi Kijowskiej. Autor wysuwa tezę, że stworzony przez Braci Sołuńskich język sakralny od początku stał się językiem, w którym odprawiano nabożeństwa i głoszone kazania, a także językiem teologii, filozofii i hagiografii. Historia szerzenia się tradycji cyrylo-metodiańskiej u Słowian Zachodnich, Południowych i Wschodnich przedstawiona została na podstawie analizy najstarszych żywotów Świętych Braci, a także bułgarskich, polskich, czeskich i staroruskich za- bytków rękopiśmiennych i świadectw średniowiecznych kronikarzy. Osobno omawiana jest historia języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w redakcji ruskiej. Przeanalizowano sytuację językową na dawnej Rusi porównując funkcjonowanie języka staroruskiego i języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Szczegółowo zbadano kwestię rozwoju języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na Rusi Południowo-Zachodniej i na Rusi Moskiewskiej, a także powstanie redakcji ogólnoruskiej tego języka w drugiej połowie XVII wieku.

Słowa kluczowe: *język staro-cerkiewno-słowiański, tradycja cyrylo-metodiańska,*

język sakralny, nabożeństwo, dwujęzyczność, kultura, dziedzictwo, Morawy, Bułgaria, Polska, Czechy, Ruś Kijowska, Ruś Moskiewska, Ruś Południowo-Zachodnia.

Abstract

The paper comprehensively describes the history of saints Cyril and Methodius, Moravian mission and the creation of the Slavic alphabet, as well as outlines the main milestones of the Slavic written language formation in Bulgaria, Poland, Czechia and Kievan Rus. The author puts forward the thesis that the sacred language created by the Solun brothers became the language of liturgy and homilies from the very beginning, as well as the language of theology, philosophy and hagiography. The history of the Cyril-Methodius tradition, spreading among the Western, Southern and Eastern Slavs, is presented in relation to the analysis of the ancient legends of the Holy brothers, as well as Bulgarian, Polish, Czech and Old Russian manuscripts and medieval chroniclers. The history of the Russian version of the Church Slavonic language is separately considered. The language role in Ancient Rus is analysed, taking into account the point of correlation between the Old Russian and Church Slavonic languages. The problem of the Church Slavonic evolution and functioning in South-Western and Moscow Rus is studied in detail, as well as the formation of a common all-Russian version of this language in the second half of the 17th century.

Key words: *Church Slavonic language, Cyril-Methodius tradition, sacred language, liturgy, bilingualism, culture, heritage, Moravia, Bulgaria, Poland, Czechia, Kievan Rus, Moscow Rus, South-Western Rus.*

W połowie IX wieku w życiu religijnym i kulturalnym Europy miały miejsce zdarzenia, które wywarły kluczowy, decydujący wpływ na losy i historię narodów słowiańskich. Słynni bracia z Sołunia, święci Kościoła katolickiego i prawosławnego, Michał – arcybiskup Moraw, znany pod swoim zakonnym imieniem Metody i jego brat Konstanty, znany jako Cyryl, realizując misję ewangelizacji i katechezy w Państwie Wielkomorawskim, stworzyli alfabet słowiański, zapoczątkowali praktykę nabożeństw w języku ojczystym Słowian i dali impuls do rozwoju oryginalnej i jednolitej kultury słowiańskiej.

Celem największego zadania teologicznego i kulturalnego, które postawili przed sobą święci Cyryl i Metody, było stworzenie nie tylko nowego pisma dla Słowian, ale także języka liturgii i modlitwy. W ten sposób w wyniku tłumaczenia z języka greckiego Pisma Świętego i chrześcijańskich ksiąg liturgicznych został stworzony literacki język słowiański, który przyjęto nazywać

językiem staro-cerkiewno-słowiańskim. Warto zauważyć, że był to przede wszystkim język sakralny, w którym odbywały się nabożeństwa i głoszone były kazania. Był językiem teologii, filozofii, hagiografii, nie używano go zaś jako języka potocznego, języka komunikacji domowej. „Co za tym idzie, język staro-cerkiewno-słowiański był ostatnim językiem literackim, którego powstanie było połączone ze stworzeniem specjalnie w tym celu alfabetu”. (Хабыпраев, 1994, s. 5)

W historii kultury średniowiecznej Europy działalność Braci Sołuńskich można uznać za wyjątkową, ponieważ od czasu ustanowienia w Europie Kościoła chrześcijańskiego na przestrzeni całych wieków – od stworzenia słynnej Wulgaty przez świętego Hieronima aż do początku ruchów narodowych XV-XVI wieku – w pracach apostołów Słowian mamy jedyny przypadek tłumaczenia Pisma Świętego i tekstów liturgicznych na język ojczysty wiernych, którzy do tego czasu nie mieli ani własnego piśmiennictwa, ani tradycji literackiej. W związku z tym, że działalność świętych Cyryla i Metodego przypada na ostatni okres słowiańskiej jedności językowej, z wyników ich prac mogli korzystać z takim samym powodzeniem zarówno Słowianie południowi i zachodni, jak i wschodni, co potwierdza historia rozwoju i rozprzestrzeniania się piśmiennictwa i kultury słowiańskiej. To największe w historii Kościoła i nauki dokonanie świętych Cyryla i Metodego zostało docenione w całym świecie słowiańskim.

Cyryl i Metody prowadzili misję wśród Słowian na Morawach. Wielkie Morawy były średniowiecznym państwem słowiańskim położonym nad Środkowym Dunajem, istniejącym w latach 822-907. (zob. Třeštík, 2010) W okresie największej potęgi obejmowało ono terytorium współczesnej Słowacji, Czech, Słowenii, Chorwacji, Serbii i Węgier, a także Małopolskę, Śląsk i część Ukrainy Zachodniej. Dzięki działalności Braci Sołuńskich na tych zamieszkałych przez Słowian ziemiach rozprzestrzeniła się religia chrześcijańska.

Cesarz bizantyjski Michał na prośbę władcy Państwa Wielkomorawskiego Roścysława skierował obu braci z misją właśnie do tego kraju. Latem 863 r. apostołowie Słowian przybyli do miasta Welehrad – stolicy Moraw. Książę Roścysław przyjął braci z radością i honorami. Cyryl na bazie alfabetu greckiego opracował alfabet staro-cerkiewno-słowiański i wraz z Metodym dokonał również przekładu Pisma Świętego i ksiąg liturgicznych. Wkrótce bracia wybrali sobie uczniów, których zaczęli nauczać pisma i rytu słowiańskiego. (Měřínský, 2006, s. 287)

Jednak bracia napotkali na Morawach wiele trudności. Roścysław prowadził ciągłe walki z sąsiednimi Niemcami, co spowodowało, że pozycja władcy osłabła, zaś niemieckie duchowieństwo nasiliło ataki na świętych Braci i ich

zwolenników. W związku z tym Cyryl i Metody w 868 roku udali się do Rzymu, gdzie zdobyli przychyłność papieża Hadriana II, przywożąc mu w darze odnalezione na Krymie szczątki św. papieża-męczennika Klemensa. Cyryl i Metody uzyskali poparcie pontyfika dla swej działalności, a także uznanie przez niego liturgii słowiańskiej. Widoczną oznaką tego błogosławieństwa stała się decyzja papieża o wyłożeniu słowiańskich ksiąg liturgicznych w kościołach Rzymu. (Тахиаос, 2005, s. 125) Hadrian II pozwolił też wyświęcić na kapłanów dużą grupę uczniów Cyryla i Metodego. W tym samym czasie Cyryl, który zawsze miał problemy ze zdrowiem, wstąpił do klasztoru, gdzie 14 lutego 869 roku zmarł na rękach swego brata Metodego. Jego ciało spoczywa w bazylice św. Klemensa w Rzymie.

Po śmierci Cyryla, Hadrian II mianował Metodego arcybiskupem, legatem papieskim na Morawach i w Panonii. (Тахиаос, 2005, s. 140) Po powrocie na Morawy Metody kontynuował działalność w zakresie szerzenia słowiańskiej liturgii, piśmiennictwa oraz tłumaczenia z języka greckiego tekstów religijnych i prac teologicznych. Jego słowiańskie przekłady świadczą o głębokiej znajomości terminologii teologicznej i liturgicznej, wyróżniają się kreatywnym podejściem i niedoścignionym talentem filologicznym. Misja arcybiskupa Metodego ponownie spotkała się ze sprzeciwem niemieckiego duchowieństwa, uważającego Morawy za swoje „terytorium kanoniczne”. Metody został uwięziony i oskarżony o herezję, za którą jego przeciwnicy uważali prowadzenie nabożeństw w języku słowiańskim. Święty zwrócił się do papieża Jana VIII, który uznał jego działania za słuszne. Po tym uzasadnieniu arcybiskup Metody kontynuował swoją misję na Morawach. W efekcie święci misjonarze Cyryl i Metody wraz z uczniami dokonali wielkiego dzieła, które spowodowało szerzenie się sakralnego języka staro-cerkiewnosłowiańskiego, zapoczątkowało intensywny rozwój literatury sakralnej wśród wszystkich Słowian i dało mocny impuls do rozwoju kultury słowiańskiej.

Niestety śmierć świętego Metodego w roku 885, upadek Państwa Wielkomorawskiego z powodu najazdu węgierskiego w latach 902-907 oraz powrót na te ziemie niemieckich hierarchów nie sprzyjały powodzeniu misji świętych braci wśród Słowian na tych terenach. Wypędzonych z Moraw uczniów świętego Metodego: Klemensa, Nauma, Sawę i Angelariusza przyjął car Bułgarii Borys I Michał (852-889), kierując ich do pracy duszpasterskiej w swoim państwie. (Тахиаос, 2005, s. 161)

Działalność uczniów świętego Metodego, skupionych wokół ośrodków w Presławiu i Ochrydzie, dała początek Bułgarskiemu Kościołowi Prawosławnemu. Gdy za czasów cara Symeona I Wielkiego (893-927) Bułgaria osiągnęła potęgę polityczną i świetność kulturalną, dzieło świętych Cyryla

i Metodego kontynuowała cała plejada wybitnych działaczy oświecenia słowiańskiego. Byli to Jan Egzarcha, Klemens z Ochrydy, Naum z Ochrydy, Czernorizec Chrabyr, Konstantyn Presławski i Grzegorz Mnich. (Камчатнов, 2002, s. 16) Następcy Braci Sołuńskich sami wiele tłumaczyli, pisali własne prace i nauczali swoich uczniów pisma słowiańskiego. Odręczne zbiory pism stworzone przez bułgarskich tłumaczy wniosły istotny wkład do skarbcza patrystycznej myśli teologicznej i w dużych ilościach rozpowszechniły się wśród narodów słowiańskich. Pierwszą taką księgą był tak zwany „Sbornik cara Symeona” (Курев, 1979, s. 16-17), sporządzony w Presławiu na polecenie cara Bułgarii jako zbiór pism Ojców Kościoła, objaśnień dotyczących Ewangelii, Dziejów Apostolskich i ksiąg skróconych „dla pamięci i gotowej odpowiedzi”.

Nowa epoka w rozprzestrzenianiu się języka staro-cerkiewno-słowiańskiego nastąpiła pod koniec XI wieku, gdy po chrzcie Rusi zaczęło tam powstawać nowe centrum piśmiennictwa i kultury słowiańskiej, stworzone na najlepszych wzorcach tradycji cyrylo-metodiańskiej.

W ten sposób można wyróżnić następujące etapy kształtowania się języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i jego rozwoju: IX wiek – misja świętych Cyryla i Metodego oraz ich uczniów w Wielkich Morawach; X wiek – działalność uczniów Braci Sołuńskich w Carstwie Bułgarskim; XI wiek – rozprzestrzenianie się piśmiennictwa słowiańskiego na Rusi Kijowskiej.

Od tego czasu język staro-cerkiewno-słowiański stał się narzędziem kultury duchowej, rozwijał się i „w różny sposób zmieniał się w różnych krajach Slavia Orthodoxa (czyli wśród Słowian prawosławnych), co prowadziło do powstania lokalnych redakcji języka średniowiecznego piśmiennictwa słowiańskiego w Bułgarii, Serbii i na Rusi”. (Хабыраев, 1994, s. 5)

Można stwierdzić, że od początku w zamyśle świętych Cyryla i Metodego stworzony przez nich język staro-cerkiewno-słowiański miał być narzędziem bizantynizacji kultury Słowian. To doprowadziło do rozprzestrzeniania się kultury bizantyjskiej najpierw do Wielkich Moraw, a potem na ziemie bułgarskie, serbskie i ruskie, w wyniku czego tereny zamieszkałe przez Słowian stopniowo stawały się częściami świata bizantyjskiego. W ten sposób język staro-cerkiewno-słowiański okazał się wspólnym językiem literackim prawosławnych Słowian i powstała słowiańska wersja bizantyjskiej tradycji kulturalnej.

Należy zauważyć, że językiem staro-cerkiewno-słowiańskim posługiwali się nie tylko sami Słowianie. W X wieku dialekty słowiańskie mogły funkcjonować jako język komunikacji międzyetnicznej (jako lingua franca) wśród plemion niesłowiańskich. I tak, żydowski podróżnik Ibrahim ibn Jakub około 965 roku informuje, że językiem słowiańskim posługiwali się Warego-

wie. (Soloviev, 1968, s. 261) Rusko-bizantyjskie umowy z Grekami z lat 911 i 944 (jeszcze przed chrztem Rusi) zostały spisane w języku cerkiewno-słowiańskim i możliwe, że w tym samym języku były prowadzone i negocjacje. (Успенский, 2002, s. 45-46)

Mówiąc o znaczącej roli świętych Cyryla i Metodego w przyjęciu chrześcijaństwa i rozprzestrzenianiu się piśmiennictwa wśród Słowian Moraw, Bułgarii i Rusi, nie można pominąć ich znaczenia dla Słowian Zachodnich. Często niesłusznie zapomina się o misji apostołów Słowian oraz ich uczniów wśród Czechów i Polaków. Tymczasem potwierdza ją dostatecznie wiele faktów historycznych.

W „Żywocie świętego Metodego” spisanim na Morawach przez jego uczniów jest mowa o tym, że namawiał on do chrztu potężnego „księcia pogańskiego”, który rządził na brzegu Wisły. (Королюк, 1981, s. 99) Oczywiście był to książę Wiślan, który prześladował chrześcijan. W liście niemieckich biskupów do papieża Jana IX z 900 roku, a także w katalogu biskupów krakowskich z XI wieku odnajdujemy dowody na istnienie obrządku słowiańskiego na ziemiach polskich. (Lehr-Splawiński, 1961, s. 43-47) Wydaje się, że proces ewangelizacji w Małopolsce i na Śląsku rozpoczął się jeszcze za życia świętego Metodego podczas jego drugiego pobytu na Morawach, czyli w latach 873-885. Można zatem stwierdzić, że wbrew dominującym koncepcjom dotyczącym początków chrześcijaństwa na ziemiach polskich, sprawowanie liturgii słowiańskiej miało miejsce jeszcze przed oficjalnym aktem chrystianizacji państwa polskiego. (Mironowicz, 2002, s. 229)

W ten sposób tradycja cyrylo-metodiańska była kultywowana w Małopolsce i na Śląsku od drugiej połowy wieku IX, gdy tereny te wchodziły w skład Wielkich Moraw, a potem znajdowały się pod panowaniem czeskiej dynastii Przemyślidów. Tradycja ta musiała istnieć i w państwie Piastów, ponieważ Mieszko I ożenił się z córką króla czeskiego Bolesława I i przyjął wiarę chrześcijańską z Czech w 966 roku. Jest oczywiste, że to z Czech wraz ze słowiańską liturgią w państwie polskim rozprzestrzeniło się i piśmiennictwo słowiańskie. (Havránek, 1956, s. 300-305)

Oczywiście „określenie roli obrządku słowiańskiego w całokształcie dziejów chrześcijaństwa polskiego wchodzi głęboko w pokłady uczuciowe polskiej świadomości religijnej”. (Klinger, 1967, s. 33) Na podstawie badań polskich historyków stworzona została pełna koncepcja, „która udowadniała powstanie biskupstwa metodiańskiego w Krakowie po wypędzeniu z Moraw duchowieństwa obrządku słowiańskiego. Według tej koncepcji uczeń Metodego Gorazd uszedł do Polski, przenosząc siedzibę biskupstwa morawskiego do Krakowa i w ten sposób stolica państwa Wiślan miałyby w jakimś sensie

być kontynuacją metropolii metodiańskiej. W czasach Bolesława Chrobrego w Krakowie obok nowej katedry łacińskiej św. Wacława istniała katedra słowiańska św. Michała”. (Mironowicz, 2002, s. 229)

Potwierdzenie tej koncepcji znajdujemy w najstarszej polskiej kronice z początku XII wieku. Gall Anonim podaje, że: „suo tempore Polonia duos metropolitanos cum suis suffraganeis continebat”. (Galli Anonymi..., 1952, s. 30) Wynika z tego, że na początku XI wieku w Polsce było dwóch metropolitów ze swoim klerem. W związku z tym prawdopodobne jest, że w tym czasie na ziemiach polskich równolegle istniały dwie archidiecezje – słowiańska i łacińska.

Jeszcze jednym dowodem na to, że na ziemiach polskich istniała tradycja cyrylo-metodiańska ze słowiańską liturgią, służy polska terminologia chrześcijańska, która pod koniec pierwszej połowy XI wieku kształtowała się na bazie czeskiej redakcji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Jako dowód mogą służyć cechy lingwistyczno-tekstologiczne słynnej pieśni kościelnej „Bogurodzica”. Najstarsza polska pieśń religijna pochodząca z X lub XI wieku została napisana w nurcie bizantyjskiej tradycji hymnograficznej i zawiera charakterystyczne elementy języka staro-cerkiewno-słowiańskiego oraz morawizmu. (Мошин, 1963, s. 47)

Wiadomo również, że słowiańska liturgia w Polsce długo utrzymywała się w opactwie benedyktynów w Tyńcu niedaleko Krakowa. Właśnie tam mógł zostać sporządzony przekład na język staro-cerkiewno-słowiański łacińskiego tekstu liturgicznego, o czym miałyby świadczyć cechy fonetyczne występujące w tłumaczeniu. Przekład zachował się w słynnym zabytku początku XI wieku, znanym jako Mszał Kijowski. (Соболевский, 1910a, s. 107-109)

W Czechach, podobnie jak w Polsce, tradycja cyrylo-metodiańska nie była krótkotrwałym epizodem. Co więcej, w państwie Przemyślidów było kultywowane dziedzictwo cerkiewno-literackie oraz kulturowo-polityczne. W 1079 roku król Wratysław II poprosił papieża o zgodę na używanie rytu słowiańskiego. (Мошин, 1963, s. 35)

Tradycja cyrylo-metodiańska w Czechach była bardzo popularna, dzięki czemu można mówić o szczególnym morawsko-czeskim typie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Świadczą o tym teksty, które zachowały się w spisach staroruskich lub w czeskich i morawskich wykazach utworów literackich.

Materiał leksykalny niektórych staroruskich i południowosłowiańskich zabytków literackich wskazuje na to, że wcześniej zostały one przetłumaczone z łaciny na język staro-cerkiewno-słowiański na Morawach lub w Czechach. Należą do nich „Rozmowy” świętego papieża Grzegorza Wielkiego (Dwojesłowa), apokryficzna Ewangelia Nikodema (Соболевский, 1910b, s. 48-91), znaczna liczba żywotów świętych, w tym męczennika Jerzego Zwy-

ciężcy, świętego papieża Klemensa, świętego Wita (na cześć którego została poświęcona katedra w Pradze) itp. (Успенский, 2002, s. 69)

Na szczególną uwagę zasługują również „Fragmenty praskie” z XI wieku, zawierające wyciągi z niesporów w obrządku wschodnim. (Pražské zlomky, 1904, s. 48-90) Oczywiście jest, że ten zabytek staroczeski wywodzi się z oryginału ruskiego i został napisany w redakcji zachodniosłowiańskiej przez mnichów klasztoru Sazawskiego, gdzie liturgia słowiańska była prowadzona aż do roku 1096. (zob. Oldřich, 1961) Warto zauważyć, że święty Prokop – założyciel i pierwszy opat klasztoru – prawdopodobnie jest autorem części cyrylickiej słynnego Ewangeliarza z Reims – staro-cerkiewno-słowiańskiego rękopisu z XI wieku. (Vašica, 1953, s. 12)

Na podstawie tych danych można stwierdzić, że „jednocześnie z liturgią w języku słowiańskim u Słowian zachodnich istniała bardziej lub mniej reprezentacyjna literatura w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Ta literatura obejmowała w szczególności zabytki hagiograficzne oraz kanoniczne, a także wiele tłumaczeń z łaciny prac teologicznych”. (Успенский, 2002, s. 69-69)

Wszystko to potwierdza oczywisty fakt długotrwałego istnienia u Słowian zachodnich ciągłej tradycji cyrylo-metodiańskiej, opartej na używaniu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego nie tylko na Morawach i w Panonii, lecz także w sąsiednich Czechach i w Polsce w wiekach X-XI.

Jak widać, dzięki językowi staro-cerkiewno-słowiańskiemu można mówić o językowej i kulturowej specyfice dużego obszaru słowiańszczyzny. Stworzony przez świętych Cyryla i Metodego język staro-cerkiewno-słowiański rozpowszechnił się nad Środkowym Dunajem, w Czechach, w Polsce, w Bułgarii, a następnie rozprzestrzenił się i na Rusi Kijowskiej docierając aż do Serbii. Wszędzie był postrzegany jako język ojczysty oraz jako jedyny język literatury i kultury słowiańskiej. (Хабургаев, 1994, s. 117)

Tradycja cyrylo-metodiańska najdłużej i najbardziej owocnie rozwijała się na Rusi Kijowskiej. Właśnie tam piśmiennictwo słowiańskie oraz język staro-cerkiewno-słowiański jako literacki rozpowszechniły się jeszcze za czasów świętego księcia Włodzimierza I Chrzciciela (978-1015), następnie zwiększyły swój zasięg, wychodząc poza środowiska kościelne oraz krąg arystokracji książęcej. „Gramoty” na korze brzozonej świadczą o tym, że w XI wieku edukacja szkolna wśród mieszkańców Nowogrodu Wielkiego była niemal powszechna. (Янин, 1965, s. 44-45) Nawet kobiety uczyły się czytać i pisać. Podpis księżniczki kijowskiej i królowej Francji Anny Jarosławówny pod francuskim dokumentem z 1063 roku wskazuje na to, że edukacja kobiet w środowisku książęcym była szeroko praktykowana.

Biorąc to wszystko pod uwagę, „mamy wszelkie powody, aby traktować język staro-cerkiewno-słowiański, jako ruski język literacki epoki średniowiecza. W rzeczywistości ten język, choć i został zapożyczony z zewnątrz, nigdy nie był traktowany jako język obcy, dlatego od samego początku wchodzi w bliskie relacje z językiem mówionym Słowian wschodnich i wkrótce zaczyna być postrzegany jako odmiana kodyfikacyjna tego właśnie języka. W wyniku adaptacji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na Rusi powstaje jego specjalna redakcja. W ten sposób odbywa się implantacja języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na gruncie ruskim, gdzie zapuszcza on głębokie korzenie”. (Успенский, 2002, s. 23)

Proces ten rozwijał się bardzo szybko, więc już w połowie XI wieku na Rusi „kształtowanie lokalnej redakcji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego pod względem adaptacji tradycji literackiej do cech mowy starożytnej zostało praktycznie zakończone”. (Хабыраев, 1994, s. 165) Świadczy o tym pojawienie się staroruskich zabytków literackich zarówno tłumaczonych, jak i oryginalnych. Oprócz tekstów liturgicznych na Rusi pojawiła się literatura teologiczna: tłumaczenia z języka greckiego pism Ojców Kościoła, zbiory żywotów świętych, przypowieści, kroniki historyczne.

Za najważniejsze zabytki piśmiennictwa staroruskiego należy uznać Kodeks Nowogrodzki z 999 roku, Ewangeliarz Ostromira 1054 roku, Izborniki Światosława z 1073 i 1076 roku, „Słowo o zakonie i łasce” z połowy XI wieku, „Powieść minionych lat” z początku XII wieku itp.

Dla sytuacji językowej na średniowiecznej Rusi charakterystyczna jest tak zwana dyglosja. Język staro-cerkiewno-słowiański faktycznie stał się pierwszym językiem literackim i językiem tradycji piśmienniczej, a język staroruski używany był przeważnie w kontaktach codziennych. Oba języki wywierały na siebie wzajemny wpływ. „Ruski wpływ na język staro-cerkiewno-słowiański przejawia się w tym, że oddzielne cechy językowe zostały zapożyczone do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w redakcji ruskiej, to znaczy wchodziły do normy tego języka. Oczywiście taki wpływ był ograniczony, ponieważ przeciwstawił mu się konserwatyzm językowy normy książkowej. W ten sposób staroruski żywioł językowy przechodził przez filtr normy staro-cerkiewno-słowiańskiej, która w niektórych przypadkach dopuszczała wtargnięcie elementów ruskich, a w innych – stawiała opór wpływowi języka mówionego na język książkowy”. (Успенский, 2002, s. 80) Przy tym wpływ staro-cerkiewno-słowiański na język staroruski nie był niczym ograniczony, ponieważ dla języka staroruskiego w tym czasie nie istniały żadne normy kodyfikacyjne.

Ruś Kijowska jako państwo staroruskie obejmowała rozległe tereny, które w XIII wieku zostały podbite przez Złotą Ordeę. Następnie zachodnie

ziemie ruskie stopniowo stały się częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, a wschodnie zaczęły się łączyć pod władzą Moskwy. Tak powstały dwa centra języka staro-cerkiewno-słowiańskiego redakcji ruskiej: wschodni w Moskwie i zachodni w Kijowie. Wymowa i gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w obu tych ośrodkach były takie same, ale style utworów oryginalnych i przekładowych znacznie się różnią.

Różnice w sytuacji językowej na Rusi Moskiewskiej i na Rusi Południowo-Zachodniej są spowodowane rozgraniczeniem politycznym i kulturowym dwóch części jednego niegdyś państwa. „Podczas gdy na Rusi Moskiewskiej funkcjonuje jeden język literacki (język staro-cerkiewno-słowiański redakcji wielkoruskiej), na Rusi Południowo-Zachodniej współistnieją dwa języki literackie: jednocześnie z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim (w specjalnej redakcji południowo-zachodnio-ruskiej) w tej funkcji występuje tak zwana «prosta» lub «ruska mowa»”. (Успенский, 2002, s. 388)

Podstawę „prostej mowy” stanowił język urzędowo-kancelaryjny Rusi Południowo-Zachodniej, oficjalnie uznany za język postępowania sądowego najpierw w Wielkim Księstwie Litewskim, a następnie i w Rzeczypospolitej. Ten język stopniowo stracił funkcje języka kancelaryjnego i stał się językiem literackim, normowanym na poziomie ortografii oraz morfologii. W ten sposób równoległe z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim powstał język literacki nowego typu, który był organicznie powiązany z żywą mową i dlatego podlegał ciągłej ewolucji. Zatem na Rusi Południowo-Zachodniej miało miejsce charakterystyczne przeciwstawienie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego „prostej mowie”.

Taka sytuacja językowa na Rusi Południowo-Zachodniej „kalkuje” dwujęzyczność łacińsko-polską w Polsce. Jako funkcjonalny odpowiednik łaciny występuje tu język staro-cerkiewno-słowiański, a jako funkcjonalny odpowiednik polskiego języka literackiego – «prosta mowa». W miarę kształtowania się polskiego języka literackiego, języki łaciński i polski używane były równoległe, przy czym język polski stopniowo wypierał łacinę. Dokładnie to samo zjawisko widzimy na Rusi Południowo-Zachodniej, gdzie «prosta mowa» stopniowo wypiera język staro-cerkiewno-słowiański, pozostawiając mu jedynie funkcję języka liturgicznego”. (Успенский, 2002, s. 392)

Po unii brzeskiej z 1595 roku, która spowodowała znaczne pogorszenie sytuacji ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej, język staro-cerkiewno-słowiański został wyrugowany ze sfery życia publicznego. Jednak wzrosła jego rola w walce zachowanie tożsamości prawosławnej. W tym czasie, w związku z zagrożeniem utraty świadomości narodowej, język staro-cerkiewno-sło-

wiański na Rusi Południowo-Zachodniej staje się sztandarem walki o prawosławie i o ruską kulturę duchową.

Kluczową rolę w tym ruchu odegrała działalność prawosławnego wojewody kijowskiego księcia Konstantego Ostrogskiego, który stworzył słynne kolegium, nazywane czasem akademią. W drukarni tego kolegium w roku 1581 została wydrukowana przez Iwana Fiodorowa tak zwana Biblia Ostrogska – pierwsze pełne wydanie wszystkich ksiąg Pisma Świętego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Biblia Ostrogska odegrała wyjątkową rolę w zachowaniu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego jako sakralnego i literackiego nie tylko na Rusi Południowo-Zachodniej, lecz także na Rusi Moskiewskiej. To właśnie na podstawie Biblii Ostrogskiej w 1751 roku w Rosji opracowano Biblię Elżbietańską, a później drukowano także nowsze wydania Pisma Świętego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. (Мельков, 2011, s. 147-148)

Na przełomie XVI i XVII wieku najpierw we Lwowie i Wilnie a potem i na całej Rusi Południowo-Zachodniej tworzone były liczne bractwa prawosławne (Флоровский, 1937, s. 40-42), które zajmowały się rozpowszechnianiem edukacji kościelnej i przygotowywaniem nauczycieli dla szkół prawosławnych. W tych szkołach język staro-cerkiewno-słowiański był świadomie używany jako środek komunikacji ustnej na tych samych zasadach, co i łacina w polskich szkołach katolickich.

Począwszy od lat 90-tych XVI wieku przy bractwach we Lwowie, Wilnie, Kijowie, Ostrogu, Łucku i Mohylewie pojawiają się drukarnie. Wydawano w nich literaturę polemiczną, antyunijną oraz szkolno-edukacyjną w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Były to przede wszystkim gramatyki i słowniki. Wśród nich należy wymienić „Bukwar” Iwana Fiodorowa z 1584 roku – pierwszy elementarz wschodniosłowiański, gramatykę grecko-słowiańską „Adelfotis”, która została wydana w 1591 roku przez Bractwo Lwowskie, „Gramatykę” Ławrentija Zyzanija z 1596 roku i słynną „Gramatykę” Melecjusza Smotryckiego z 1619 roku.

Tak więc na początku XVII wieku ruska tradycja staro-cerkiewno-słowiańska istniała równolegle w dwóch ośrodkach – w Moskwie i w Kijowie. Jednak już pół wieku później, gdy Ukraina weszła w skład Carstwa Moskiewskiego, sytuacja językowa panująca wcześniej na Rusi Południowo-Zachodniej rozprzestrzeniła się na gruncie wielkoruskim. „I to przeniesienie zmieniło radykalnie wszystkie aspekty funkcjonowania języka literackiego: rozszerza się stosowanie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, pojawiają się nowe opcje języka literackiego, opartego na mowie potocznej, zmienia się charakter interakcji języka kulturalnego z językiem codziennym”. (Успенский, 2002, s. 478)

Ten proces nie przebiegał bezboleśnie. Zapoczątkowane przez kijowskich teologów poprawianie moskiewskich ksiąg liturgicznych na sposób lwowski i kijowski wywołało oburzenie i sprzeciw wśród wielu wyznawców dawnej tradycji. Jednak „kijowska tradycja języka staro-cerkiewno-słowiańskiego pokonała moskiewską, wyparła do podziemia starowierców, zapanowała w Moskwie stając się odtąd tradycją ogólnoruską. Oczywiście tradycja kijowska sama uległa pewnym zmianom, zaadaptowała się do nowych warunków i przejęła pewne cechy tradycji moskiewskiej”. (Трубецкой, 1990, s. 131)

Tak więc cechy języka staro-cerkiewno-słowiańskiego Rusi Południowo-Zachodniej zostały przeniesione na grunt wielkoruski, co doprowadziło do powstania redakcji ogólnoruskiej tego języka. Proces ten został utrwalony dzięki poprawkom w księgach oraz tekstach liturgicznych dokonanych za czasów patriarchy Nikona.

Ogólnoruski język staro-cerkiewno-słowiański nie tylko pogodził w sobie tradycje kijowską i moskiewską, ale jeszcze objął tradycję południowosłowiańską, która przestała istnieć w wyniku podbojów osmańskich i utraty niepodległości przez narody Bułgarii i Serbii. Tak więc język staro-cerkiewno-słowiański w redakcji ruskiej począwszy od XVII wieku „stał się jedynym nośnikiem tradycji staro-cerkiewno-słowiańskiej jako język wszystkich słowiańskich kościołów prawosławnych. Od tego czasu Słowianie południowi w liturgii prawosławnej używają ksiąg w redakcji rosyjskiej ze wszystkimi cechami wymowy wielkoruskiej” (Трубецкой, 1990, s. 132), zaś państwo rosyjskie stało się głównym patronem tradycji cyrylo-metodiańskiej na całym świecie.

Rozważania na temat języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w kontekście współczesności nasuwają myśl o wyjątkowym znaczeniu tego języka w historii, kulturze i życiu religijnym narodów słowiańskich. W dzisiejszych czasach język staro-cerkiewno-słowiański nadal niesie w sobie święty pierwiastek funkcjonując jako ikona słowna. Ten święty język Kościoła, odwołujący się do żywej tradycji cyrylo-metodiańskiej, zawiera w sobie tajemniczy sens i Boskie piękno, będące wspólnym dziedzictwem i skarbem narodów słowiańskich. Dalszy ciąg badań naukowych nad językiem staro-cerkiewno-słowiańskim jest najważniejszym zadaniem, stojącym przed współczesnym pokoleniem naukowców.

Bibliografia

- Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum. (1952).
W: *Monumenta Poloniae Historica. Nova series*, t. II. Cracoviae: Polska Akademia Umiejętności.
- Havránek, B. (1956). „Otázka existence cirkevní slovanstiny v Polsku”.
W: *Slavia*, roč. XXV, nr 2.

- Klinger, J. (1967). „Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego”. W: *Rocznik Teologiczny*, t. 9.
- Lehr-Splawiński, T. (1961). Czy są ślady istnienia liturgii cyrylometodejskiej w dawnej Polsce? W: T. Lehr-Splawiński (red.). *Od piętnastu wieków: Szkice z pradziejów i dziejów kultury polskiej*. Warszawa: Pax.
- Měřínský, Z. (2006). *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*. Praha: Libri.
- Mironowicz, A. (2002). „Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku”. W: *Elpis*, nr 4/6.
- Oldřich, K. (1961). „Sázavské písemnictví 11. Století”. W: *Rozprawy Československé akademie věd. Rada společenských věd*, roč. 71, seš. 12.
- Pražské zlomky. (1904). W: *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků: a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec*. Praha: Nakladatelstvem Jubilejního fondu královské České společnosti nauk.
- Soloviev, A. V. (1968). L'organisation de l'État russe au X siècle. W: A. Gieysztor, T. Manteuffel (red.). *L'Europe aux IX-XI siècles. Aux origins des États nationaux*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo naukowe.
- Třeštík, D. (2010). *Vznik Velké Moravy: Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791-871*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Vašica, J. (1953). Kulturní odkaz Sázavského kláštera. W: V. Remešová (red.). *Sázava: slovanský klášter sv. Prokopa*. Praha: Čedok.
- Камчатнов, А. М. (2002). *Старославянский язык: Курс лекций*. Москва: Флинта – Наука.
- Королюк, В. Д. (ред.) (1981). *Сказания о начале славянской письменности*. Москва: Наука.
- Кувев, К. (1979). *Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете*. София: Наука и изкуство.
- Мельков, А. (2011). *Русская археография в XIX веке. Учебное пособие*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing.
- Мошин, В. (1963). О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XIV вв. W: *Труды Отдела древнерусской литературы*, t. XIX. Москва, Ленинград.
- Соболевский, А. И. (1910а). К хронологии древнейших церковнославянских памятников. W: *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Соболевский, А. И. (1910б). Словарный материал двух древних памятников чешского происхождения W: *Материалы и исследова-*

- дования в области славянской филологии и археологии. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Тахиаос, А-Э. Х. (2005). *Святые братья Кирилл и Мефодий*. Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра.
- Трубецкой, Н. С. (1990). „Общеславянский элемент в русской культуре”. W: *Вопросы языкознания*, пг 2.
- Успенский, Б. А. (2002). *История русского литературного языка (XI-XVII вв.)*. Москва: Аспект Пресс.
- Флороский, Г. (1937). *Пути русского богословия*. Париж: [b.w.].
- Хабургаев, Г. А. (1994). *Первые столетия славянской письменной культуры. Истоки древнерусской книжности*. Москва: Издательство МГУ.
- Янин, В. Л. (1965). *Я послал тебе бересту...* Москва: Издательство МГУ.

Correspondence concerning this paper should be addressed to Dr. Andriej Mielkow – President of The Institute of Modern Humanitarian Researches in Moscow (Russia).

E-mail: as@melkow.ru